

A migráció és az idegenellenesség fokozatai – egy xenofóbia-skála lehetősége

GULYÁS ÉVA

Migration and Degrees of Xenophobia: Possibilities of a Xenophobia Scale

Migration is a frequently discussed issue nowadays. This paper is concerned with a phenomenon which more often than not accompanies migration: xenophobia. A large number of researchers deal with the theoretical analysis of “being alien” but much less attention has been paid to the analysis of the forms and degrees of xenophobic behaviour. In the first part of my work I review an American project to integrate migrants, and then I make an attempt to work out a “scale of xenophobia”. Calling attention to each of the grades in our scale helps to highlight the role of laws and the state in the development of prejudices and xenophobia.

E tanulmányban a migrációs folyamatok egyik kísérőjelenségének, az idegenellenességnek a problémáját vizsgálom három metszetben: a fogalmi probléma exponálása, egy integrációs elméleti modell kritikai bemutatása és egy xenofóbia-skála kidolgozhatósága kapcsán. E három téma látszólag független egymástól; ám van valami, ami mégiscsak összekapcsolja ezeket: az a szerep, amelyet az írás fő célját képező xenofóbia fogalmi tisztázásában játszhatnak.

Problémafelvetés

A migráció és az idegenellenesség összekapcsolásakor figyelembe kell vennünk, hogy a migráció (jelentős népességnek a kialakult politikai formákat átlépő, új letelepedési helyet kereső mozgása) rendszerint együtt jár az idegenellenességgel, bár történelmileg vannak olyan esetei is, amikor erre nem kerül sor vagy a probléma elméletileg elhanyagolható, s megfordítva is: az idegenellenesség *nem csupán* a migráció sajátossága, hanem vannak attól *viszonylag független* formái és esetei is. Az emberek gyakran nemcsak az újonnan érkező jövevényt kezelik „idegenként”, hanem a régen érkezetteket is, sőt csinálni is tudnak maguknak „idegeneket”, ha valamilyen okból szükségük van rá.

Már a probléma exponálása előtt rögzítem továbbá, hogy miközben az *idegenesség* fogalmi tisztázása számos tudományterület érdeklődésének középpontjában áll – legyen szó politikatudományról, szociológiáról, szociálpszichológiáról vagy filozófiáról¹ –, az *idegenellenesség* fogalmi elemzésével mégis viszonylag kevesen foglal-

1 BICZÓ 2009, CSEPELI 2015, HELLER 1997, 256., GYÁNI 2015, SZABÓ 2003, 204.

koznak. S mivel társadalmi csoportok különböző nézőpontokból jelenhetnek meg „idegen”-ként mások számára, nem csoda, hogy az idegenellenesség fogalma alatt is sokan sokfélét értenek.

Ennek következményeképpen *xenofóbia* esetén érezhetően vitatott, hogy pontosan mi is tartozik e fogalom alá, illetőleg megfogalmazódik az a kérdés, vajon besorolható-e a xenofóbia fogalma alá a cigányellenesség és az antiszemitizmus is.

A kutatási gyakorlatot vizsgálva azt találjuk, hogy a Társadalomkutatási Intézet (TÁRKI) felmérései az idegenellenesség alakulását 1992 óta rendszeresen a *menedékkérők* befogadásán keresztül mutatják ki.² A vizsgálatok szerzői utalnak ugyan az idegenellenesség vizsgálatának szűkebb és tágabb értelmezésére, miszerint *szűk* értelemben a magyarok bevándorlókkal kapcsolatos attitűdjeit, *tág* értelemben pedig az idegenekkel és a mássággal kapcsolatos attitűdjeit mérik,³ az éves felmérések mégis a bevándorlók (mint hazánkba érkező külföldiek) csoportjára fókuszálnak. Az idegenellenesség fogalmát persze lehet szűken, a bevándorlókra vonatkoztatottan értelmezni, azonban óhatatlanul felvetődik a kérdés, miért éppen a bevándorlók csoportján keresztül történik az idegenellenesség mérése. Ahogy kérdéses az is, hogy vajon a bevándorlók csoportja mellett miért szorulnak háttérbe olyan hazánkban letelepedett etnikai-származási vagy más jellegű kisebbségi csoportok, mint például a több évszázada itt élő magyarországi cigányok, zsidók vagy hazai deviáns csoportok (szkinhedek, kábitószeresek), amikor a magyar társadalom mássággal kapcsolatos előítéleteinek sokszor éppen ők vannak közvetlenül kitéve.

A xenofóbia ily módon történő kettős (tág és szűk) értelmezésének szakmai magyarázata abban áll, hogy megkülönböztetik az előítéletes attitűdök vizsgálatát az idegenellenesség vizsgálatától. Az előítéletes gondolkodás legalapvetőbb pszichológiai feltétele a saját csoport (*ingroup*) és a külső csoport (*outgroup*). Mind a szociológia, mind a szociálpszichológia fontos kérdésnek tekinti a csoportok közötti viszonyok vizsgálatát. Éppen ezért az általános idegenellenesség-vizsgálatoktól a szakértők meg-

2 A felmérések eredményei rendszeresen megjelennek a TÁRKI által kiadott *Társadalmi Riport* című könyvsorozatban és egyéb kötetekben, lásd például SIK 2002. A minden évben feltett kérdés: „Ön szerint minden menedékkérőt be kell-e fogadni, vagy senkit sem, vagy van, akit igen, van, akit nem?” A kérdés első felével egyetértők csoportját *idegenbarátnak* vagy befogadónak, a második részének igazat adókat *idegenellenesnek* vagy elutasítónak, a harmadik résszel azonosulókat pedig *mérlegelőnek* vagy reálpolitikusnak nevezik. Azokat, akik az utóbbiak csoportját képezik, a továbbiakban megkérjük, hogy egy adott lista alapján válasszák ki, mely nemzetiségű-etnikumú csoportokból származó menedékkérőt engednének be az országba és melyeket nem. Lásd SIMONOVICS–SZALAI 2013, 254.

3 SIMONOVICS–SZALAI 2013, 251.

különböztetik a *társadalmi távolság* skáláját.⁴ Ennek esetén alapvetően a csoportok tagjai között megjelenő interakciókon keresztül megragadható előítéleteket mérik, és ennek alapján éppen az olyan külső csoportokkal szembeni előítéletek és diszkriminatív beállítottságok mértékére következtetnek, mint a lakosság többségéhez képest devinás, más etnikumú vagy vallású csoportok, illetve a külföldi állampolgárok csoportjai.⁵ Így az idegenellenességet, a xenofóbiát az előítéleteség egy típusának tekintik, amely minden külső csoporttal szemben egyöntetűen (vagy nagyrészt) elutasító, de *kizárólag* a társadalmi távolság dimenziójában.⁶

Ha az idegenellenesség fogalmát szűken értelmezzük, akkor az a kutatások végkövetkeztetései (miszerint: Magyarországon az idegenellenesség aránya X%) félreértelmezésére adhat okot. A szóban forgó „X%” ugyanis nem a teljes idegenellenességet mutatja, ha kizárólag a bevándorlókon keresztül végzett mérésekre fókuszál. A félreértelmezések elkerülése végett „idegenellenesség”-mérés helyett (amely a felmérést meghaladó tágabb kategória) bevándorlóellenesség-mérésnek vagy külföldiellenesség-mérésnek lenne praktikus elnevezni. Egy országban akkor mérik a teljes idegenellenességet, ha az adatok az összes – az adott országban idegennek tekintett – csoportra vonatkoznak.

Tágan értelmezik a xenofóbia fogalmát azok, akik úgy tartják, hogy az idegenekkel szembeni indulatok nem csak a bevándorlókkal szemben nyilvánulnak meg, hanem például a cigányellenességet is az idegenellenesség szülte társadalmi problémának tekintik.⁷

A kérdéssel foglalkozó szakértők körében van olyan álláspont is, amikor valaki az antiszemitizmust ugyan idegenellenességnek tartja, mégis úgy gondolja, hogy a xenofóbia és az antiszemitizmus egymástól elkülönítve tárgyalandó. Noha a fogalmak között nagymértékű korellációt lát, a motívumok, az érzület erőssége és a közvéleményben való elfogadottság szempontjából azonban azokat nagyon is különbözőnek gondolja.⁸

4 Ez az ún. Bogardus-skála. Alapfeltevése, hogy az egyén saját csoportja és a különféle külső csoportok közötti társadalmi távolság a saját csoport perspektívájából az elfogadott interakciók alapján meghatározható, és így következtethetünk a külső csoportokkal szembeni előítéletek és diszkriminatív beállítottságok mértékére. A skála lényege: a megkérdezetteknek jelezniük kellett, hogy a megadott csoportokat a skála mely fokozatán fogadnák el. A skála fokozatai a következők: 1. közeli rokonságba keverdnék vele házasság útján; 2. bevezetném a klubomba, és jó barátom lenne; 3. szomszédom lehetne; 4. munkatársam lehetne; 5. állampolgára lehetne ugyanannak az országnak, ahol én élek; 6. turistaként ellátogathatna hazám földjére; 7. nem engedném be az országba (vö. ALLPORT 1977, 79.). Az első társadalmi távolság-skálát E. S. Bogardus készítette 1928-ban. Ez alapján az egyik első, 1995-ös társadalmi távolsággal foglalkozó magyarországi kutatás 19 olyan külső csoportot vizsgált, amely ilyen vagy olyan módon eltér a többségi magyar társadalomtól: kábítószeres, bőrféjű, homoszexuális, büntetett előéletű, cigány, néger, arab, romániai román, ázsiai, külföldi vendégmunkás, menekült, exszovjet állampolgár, állami gondozott, exjugoszláv állampolgár, zsidó, magyarországi szerbhorvát, romániai magyar, magyarországi szlovák, magyarországi német. Minderről lásd részletesen: FÁBIÁN–SIK 1996.

5 SIK–SZEITL 2015.

6 FÁBIÁN–SIK 1996.

7 Lásd például: FÁBIÁN 1998.

8 BERGMANN 1997.

Többen úgy követik az idegenellenesség szűken értelmezett álláspontját, és úgy tekintik a bevándorlókat az idegenellenesség forrásának, esetleg az „idegen” és a „külföldi” kifejezéseket előszeretettel szinonimaként használva, hogy utalnak az „idegen” szóhasználat fogalmi bizonytalanságára is.⁹

Vannak, akik azzal árnyalják a „xenofóbia” fogalmának jelentését, hogy megkülönböztetnek „rendpárti” és „általános xenofóbiát”,¹⁰ illetve kimondják, hogy azt nemcsak pszichológiai vagy társadalom-lélektani kategóriaként, hétköznapi előítélet-rendszerként, bizonyos személyiségtípusok megnyilvánulásaként értelmezhetjük, hanem „nyelvként”, „politikai-kulturális kódrendszerként” is.¹¹ Mindez azt sugallja, hogy gyakran kizárólag azokat tekintik az idegenek csoportjába tartozónak, akik a nemzetközi migráció következtében „más országban” keresnek hazát és kívánnak valamilyen módon letelepedni. Ám ezzel azt is sugallják, hogy az idegenek csoportjába csak a külföldről érkezettek/migránsok tartozhatnak.

A magyar társadalom „kisebbségekhez” való viszonyának két olyan neuralgikus pontja van, ahol a fenti fogalmi-fogalomhasználati nehézségek gyakran kiütkeznek: az antiszemitizmus és a cigányellenesség. Mondják: az országban az utóbbi években felerősödött a xenofóbia, az „idegennel” mint olyannal, a bevándorlóval, a letelepedővel, a migránssal vagy a menedékkérővel szembeni előítélet. Jelzésértékű azonban az, hogy ezt elsősorban olyanok hangsúlyozzák, akik az átlagnál egyébként is érzékenyebbek az antiszemitizmusra, a cigányellenességre, a nőkkel, a „testükben megjelölt” csoportokkal, az életvitelüket tekintve az átlagostól eltérő emberekkel, a szegényekkel és a hajléktalanokkal szembeni előítéletek nyílt hangoztatására vagy alig leplezett ki nyilvánítására.¹²

A probléma ilyen felvetésével azt is állítom: a kutató nem határozhatja meg a teljes társadalom nevében azt, hogy csak a másik országból érkező „jövevény”-t tekinti idegennek, miközben a többségi társadalom más csoportokat is „másnak”, így idegennek tart.

Egy integrációs elméleti modell és az idegenellenesség fogalmi fokozatai

Az alábbiakban egy olyan vizsgálat fogalomrendszerét mutatom be és elemzem kritikailag, amely a maihoz némileg hasonló migrációs folyamatok között azt is vizsgálja, hogy miként integrálható nagyszámú menekült egy idegen kultúrába. Igaz, hogy a mai migrációs folyamatok Európa szempontjából meglehetősen egyediek, de ne feledjük: emberek tíz-, sőt százazrei menekültek már el hazájukból máskor is, sőt a legutóbbi évtizedekben is. Délkelet-Ázsiából például 1975 és 1987 között mintegy 850 ezer ember menekült az Egyesült Államokba, valamint 1962 és 1992 között mintegy

9 GÖRBE 2014, CSEPELI-FÁBIÁN-SIK 1998.

10 Vö. KOVÁCS 2014.

11 KOVÁCS 2002, 89.

12 A probléma néhány vonatkozását lásd: ERŐS 2005, 365.

800 ezer kubai telepedett le Floridában.¹³ Az 1980-as években tíz- és százazrek menekültek Etiópiából, Pakisztánból, Nicaraguából és a Közel-Keletről, s jelentős részük egy számukra idegen kultúrában talált menedéket.

Ebben a helyzetben fontos tudományos problémára vált annak szociológiai vizsgálata, hogy a menedéket kapott százazrek milyen módon és feltételek mellett integrálhatók a befogadó társadalmakban. Ennek elemzéséhez tisztázni kellett a xenofóbiával összefüggő fogalmi kérdéseket is.

A számos elemzés közül három amerikai kutatónak az 1980-as és 1990-es években több lépésben lefolytatott vizsgálatát tekintem át, mert ún. *integrációs szemléletük* miatt tanulságosak lehetnek az európai migrációs folyamatok megítélésükor is.

Az első vizsgálatot Nazneen S. Mayadas és Delores B. Lasan végezte 1984-ben. A xenofób reakciók alapjait két fő szempontból – a gazdasági és kulturális integráció szempontjából – vizsgálták, egyaránt figyelembe véve az egyéni és társadalmi változásokat.¹⁴ Nyolc évvel később, egy 1992-es tanulmányban Mayadas ezt az elemzést egy másik kutatóval, Doreen Elliottal továbbvitte, s azzal a javaslattal élt, hogy a korábbiakban megállapított kétdimenziós elemzés helyett sok tényezőt kell figyelembe venni a probléma pontos leírása és orvoslása érdekében.¹⁵ Az 1. ábrán látható rendszerükben a *horizontális (x)* tengely reprezentálja a magas gazdasági integrációtól az alacsony gazdasági integráció felé elmozduló intervallumot, a *vertikális (y)* tengely pedig a magas kulturális integrációtól az alacsonyig tartót.

Fogalmi keretek

A befogadó társadalomba való integrálódás fokozatainak, módjainak és szintjeinek az elemzéséhez a kutatók szerint azt kell figyelembe venni, hogy az integráció két tengely mentén jöhet létre és egy kettős koordináta-rendszerben vizsgálható. Ennek eredményeként a koordináta-rendszerben négy mező alakul ki, ezeket asszimilációnak (*assimilation*), akkomodációnak (*accomodation*), adaptációnak (*adaptation*) és elidegenedettségnek (*alienation*) nevezzük.

Asszimiláció (beolvadás, elkeveredés, hasonlóná válás). Az integráció e formájával jellemezhetők a nyugati fejlett társadalmakból érkező, első generációs bevándorlók, a fejlődő országokból érkező, de magas gazdasági státuszú második generációs bevándorlók, a jól képzett, piacképes foglalkozással rendelkező magas gazdasági státuszú személyek, az egyéni menekülők, például a kommunista országokból érkező zenészek, sportolók és jól szituált másként gondolkozók, valamint a korábban is ott élő „bennszülöttek” is.

Akkomodáció (berendezkedés, elhelyezkedés). A befogadó társadalomba azok „akkomodálódnak” vagyis rendezkednek be valamilyen szinten, akik gazdaságilag kedvező helyzetben vannak, akik kulturális identitásukat megtarthatják, akik olyan képet

13 Ezen és más példákat lásd: MAYADAS–ELLIOTT 1992, 48.

14 MAYADAS–LASAN 1984.

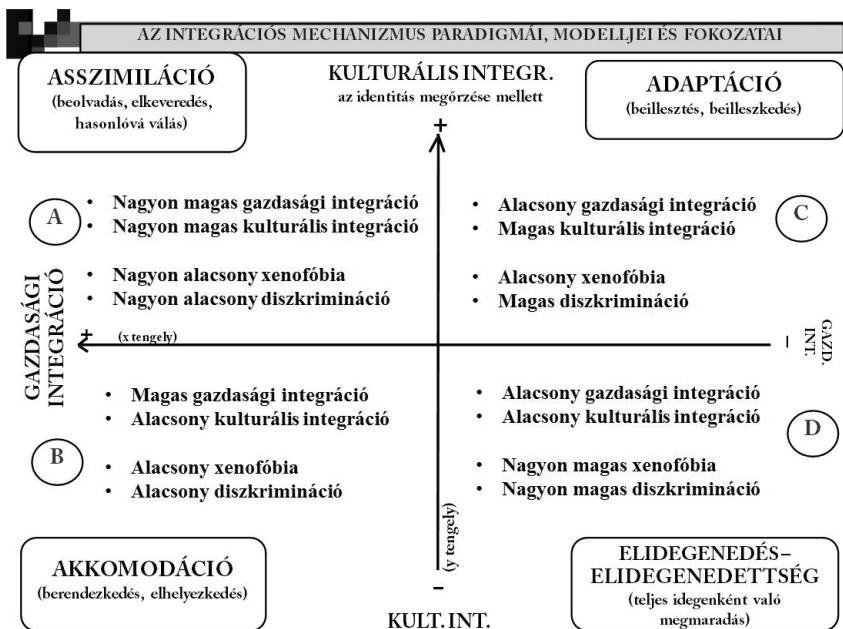
15 MAYADAS–ELLIOTT 1992.

tudnak festeni magukról, hogy sok mindent elértek kulturális környezetük megtartása mellett (ilyen például az Indiából érkezett Amerikában élő kisebbség). Bár az e csoportba sorolható emberek etnikailag különbözőek, gazdaságilag és társadalmilag mégis hasonlítanak a domináns kultúrához. Ők közvetlenül nem tapasztalják meg a többségi társadalom xenofób és diszkriminatív reakcióit, ugyanakkor potenciális áldozatok maradnak a többségi társadalom toleranciaszintjétől függően. Ilyenek például azok az ázsiaiak és latin-amerikaiak, akik egyénileg és jogszerűen vándoroltak be az Egyesült Államokba.

Adaptáció (beillesztés, beilleszkedés). Az e csoportba tartozók kulturálisan adaptálódnak a többséghez, de a rendszer intézményi szerkezete nem segíti, hogy gazdaságilag is integrálódjanak, hiányzik a megfelelő lehetőségük az oktatásra és a sikeres munkavállalásra. Magas szintű diszkriminációtól szenvednek, de nem váltanak ki jelentős xenofób reakciókat. Ilyenek például az indiánok vagy az Egyesült Államokban letelepedett Puerto Ricó-iak és afroamerikaiak.

Elidegenedés (teljes idegenként való megmaradás). Az ide sorolható csoportok különböző belső és külső okok miatt csak a saját erejükre számíthatnak. Elkülönülnek a többségi társadalomtól, nélkülözik az integrációs eszközöket, kulturális szegregáció és áthatolhatatlan határok jellemzik társadalmi létüket. Magas xenofób reakcióktól szenvednek, belekerülnek az ismert „ördögi körbe”: a sztereotipizált reakciók és az intézményesült rasszizmus következtében még inkább védekezésre kényszerülnek, és még inkább elkülönülnek; ám ha szeparálódnak, még kevesebb integrációs erőforrással rendelkeznek majd. Ezek a csoportok nem tanulnak meg angolul, gettólakók maradnak. Az említett vizsgálat szerint ilyenek a bevándorló csoportokban az idős nők, s az integrációs képesség nélküliek, például a laoszi bevándorlók. Ez a szint jelenti a sikertelen integrációt.

A fenti fogalmi rendszert a kutatók a következő koordináta-rendszerben ábrázolják.

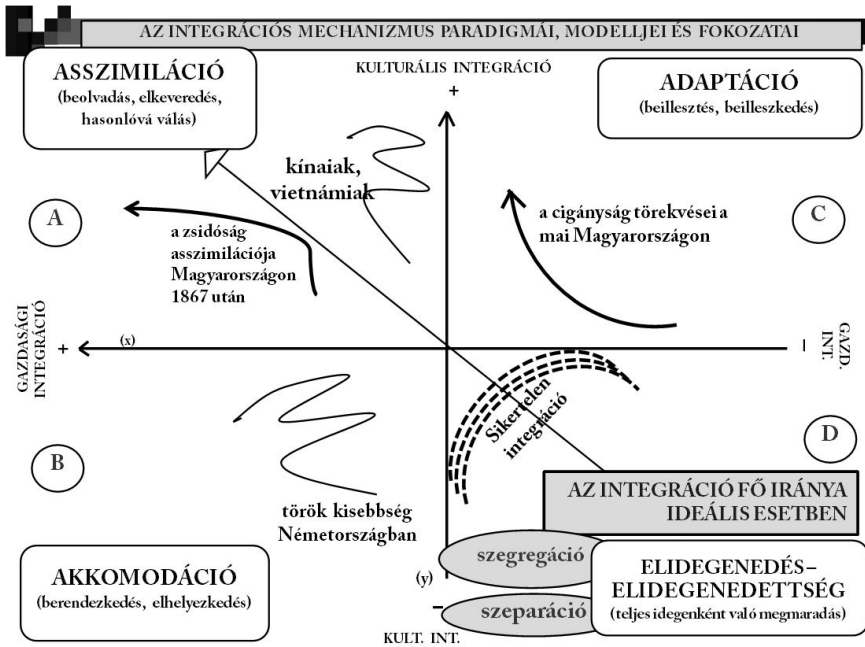
1. ábra: A bevándorlók és menekültek integrációs mechanizmusának fogalmi rendszere¹⁶

Értékelés

E modell annyiban inspiratív, hogy számos ponton lehetővé teszi az európai, sőt a magyarországi viszonyok értelmezését – annak ellenére is, hogy túlságosan globális szemléletet tükröz. Így például Közép-Európára vonatkoztatva is értelmezhető benne a zsidóság vagy a cigányság helyzete, vagy azon kisebbségi csoportok státusza, akik migráció nélkül kerültek kisebbségi helyzetbe a határmozgatások következtében. Jelentős probléma viszont, hogy nem lehet eldönteni, kinek a nézőpontjából készült a modell, nem mindig egyértelmű, hogy a bevándorló vagy az integráló társadalom nézőpontjának jelenségeit tükrözi-e. Minderre az lehet a magyarázat, hogy a modell tényszerű és normatív elemeket is vegyít. Az ugyan megállapítható, hogy a szerzők mit tekintenek ideálisnak, (ti. a teljes integrációt), de a modellben nem lehet kezelni azokat, akik nem akarnak integrálódni, vagyis szeparációs politikát folytatnak. A nézőpontproblémát tükrözi az elidegenedés szintjén megjeleníthető *szeparáció* vagy *szegregáció* is: az egyik ugyanis annak a helyzetnek a leírása, ahogyan a kisebbség maga reagál a helyzetére, a másik pedig azé, amikor a többség kényszeríti elszigetelésre. A két különböző helyzet az ábrán ennek ellenére ugyanoda kerül. Bár számos ellenvetés volna még felhozható e fogalmakkal szemben, azok használhatóságát azzal

16 MAYADAS–ELLIOTT 1992, 54. Az ábra a Mayadas–Elliot-modell általam adott értelmezéseit is tartalmazza.

próbálom érzékeltetni, hogy e sémán ábrázolom velük néhány európai és magyarországi csoport helyzetét, illetve annak változását. A példák feltételezhetően nem igényelnek részletesebb magyarázatot, már amennyiben kellő helyi értéken, azaz jelzésértékű megállapításként kezeljük azokat.

2. ábra: Példák az integrációs mechanizmusok fogalmi rendszerének alkalmazhatóságára

A probléma bonyolultságának érzékeltetése után az alábbiakban megkísérlem kifejteni a xenofóbia fogalmi jellemzőit, és megállapítani, hogy milyen fokozatai lehetőségek.

A xenofóbia fogalma és fokozatai

A *xenofóbia*¹⁷ nem feltétlenül (csak) *idegengyűlöletet* jelent. Azt is jelentheti, de nem kizárólagosan; a *xenofóbia* legpontosabb nyelvi megfelelője a magyarban az *idegenellenesség*. A tanulmányi célokat szolgáló híres gyermekmondókéval („Minden bo-

17 A *xenofóbia* – amint azt minden lexikon és kézikönyv megjegyzi – görög eredetű szó: a ξένος (*xenos*, idegen) és a φόβος (*phobos*, félelem) szavak összetétele. Jelentését sokszor egyszerűen „idegengyűlöletként” értelmezik; a fogalom azonban ennél árnyaltabb tartalommal bír. Az alábbiakban az árnyaltabb fogalomértelmezés keretében a xenofóbia-fogalomhoz kapcsolom annak különböző erősségű fokozatokban megnyilvánuló formáit is (például *propaganda*, *gyűlöletbeszéd*, *gyűlöletincidens*, *gyűlölet-bűncselekmény* stb.). A fogalom meghatározása során nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a különböző tudományterületek más és más jelentésárnyalattal használják.

gár rovar, de nem minden rovar bogár.”) azt is mondhatjuk: „Minden idegengyűlölet idegenellenesség, de nem minden idegenellenesség idegengyűlölet.” Az „idegenellenesség” tekintetében tehát egy tágabb, illetve az „idegengyűlölet” tekintetében egy szűkebb fogalom-értelmezéssel állunk szemben. Az ezzel járó fogalmi bizonytalanság jele, hogy a görög eredetű szavak pontos jelentését a magyar nyelvben nem tudjuk egyetlen kifejezéssel megadni, amit már az is jelez, hogy a xenofóbia szó szerint „az idegentől való félelmet” jelenti.

A fogalom természetesen az abban rejlő fokozatok révén részletesebben is kifejthető. E fokozatok nem megszüntetik az abban rejlő bizonytalanságokat, hanem árnyalják a jelentést. Alább egy ilyen fokozatokat tartalmazó skála kifejtésére teszek kísérletet.¹⁸

A „másság érzékelésétől” a „másik gyűlöletéig”

Az „idegenek” mássága olyan valami, amit egy többé-kevésbé homogén kultúrában felnőtt ember rendszerint észrevesz és tényként konstataál. Ha valakinek vágott a szeme, sötét a bőre vagy kaftánt visel ott, ahol a közösség többsége kerek szemű, fehér bőrű és ködmönben jár, azt lehetetlen nem konstataálni. A különbözőségek érzékelése terén az első lépés alighanem annak az azonosítása, hogy egy közösségen belül kik azonosak, s kik (és miben) különböznek. Ha egy felnövő kamasznak a nagyapja azt mondja, hogy „x azért olyan, amilyen, mert ő tót”, akkor a másik mássága evidenciává válhat számára. Ehhez az evidenciához akkor társulhat „ellenérzés”, félelem vagy bizonytalanság, amikor a különböző narratívákból vagy feltételezett normákból a kamasz negatív következtetéseket vonhat le. Ekkor már nemcsak azt mondja, hogy „ez itt egy tót, aki ilyen és ilyen”, hanem rosszul érzi magát, ha „tótokkal van dolga”, és ennek függvényében választja barátait, esetleg a lányokat, akiknek udvarol vagy a fiúkat, akik udvarolhatnak neki.

A törekvés, hogy a másságnak a társadalmi környezetben való jelenlétét kizárjuk elvileg lehet teljesen legitim, erőszakmentes és jogszerű is. Az efféle dolgokat azonban már az az egyszerű tény is rossz színben tüntetheti fel, hogy a békés és jogszerű homogenizációs törekvés mögött nem ritkán valamilyen *előítélet* áll, az előítélet pedig

18 Egy – a szociálpszichológiai háttérrel illetően részben hasonló (bár részleteiben nem kidolgozott), jellegében azonban az ittenitől eltérő – skálára utal Gordon W. Allport is a híressé vált fokozatossági modelljében. „Az előítéletesség megmaradhat az érzések szintjén, de kifejezésre juthat a viselkedésben is. Széles skáláról van szó, melynek egyik végpontját a viselkedés magatartásként jellemezhető megnyilvánulása, másik végpontját a megsemmisítő célzattal eltervezett és kivitelezett cselekvés képezi. E skála mentén 5 fajta viselkedést különböztet meg az előítéletességgel foglalkozó szociálpszichológiai kutatás: 1. szóbeli előítéletesség, 2. elkerülés, 3. hátrányos megkülönböztetés, 4. testi erőszak, 5. kiirtás.” Idézi: CSEPELI 1988, 29–33. A témáról lásd még: ALLPORT, 1977. Az e tanulmányban alább kifejtendő skála semmilyen vonatkozásban nem Allport fokozatainak adaptációja.

– közismert módon – ha nem is mindig, de nagyon sokszor rossz tanácsadó.¹⁹ Még gyanúsabbá válik az efféle társválasztás, ha valamilyen *kétes cél* mozgatja, s „a hasonló a hasonlót szereti”-elvet például valamilyen kicsinyes, önző vagy megkérdőjelezhető *motívum* fogadtatja el.

Amikor kiderül, hogy a másfajta emberektől való „idegenkedés” társadalmi méretekben semmilyen modernizálódó vagy modern társadalomban nem vezetett még jogszerűen és erkölcsös módon létrehozott homogén társadalmakhoz (mert valamilyen okból mindig ott vannak minden ember körül azok, akik „mások”), akkor az idegenségerzés – nyilván a megfelelő társadalmi feltételek hatására – könnyen átvált „idegenellenességbe”. A „megfelelő társadalmi feltételek” alatt azt értem, hogy az egyéni tapasztalatok egy tágabb, nyilvános diskurzus részeivé válnak; beszélnek róla az iskolai tantermekben és az iskolaudvaron, otthon, az orvosi rendelőben és a postahivatalban. Rendszerint valamilyen *versenyhelyzet* vagy a különböző javak elosztása részeként tárgyalják, s magyarázó eszköznek tekintik, miközben ezzel választ adnak az őket körülvevő homogenizáló tendenciákra. Egy olyan helyzetben, ahol valaki homogenizáló tendenciát érez,²⁰ el kell döntenie: az asszimiláció útjára lép-e vagy elkülönül. S ha az egyes közösségek ilyen előzmények után – nemritkán: kölcsönös sérelmekre is reagálva – elszeparálódnak egymástól, akkor a másságot idegenségnek érzik, és a másik másságát ellenezni fogják.²¹

Ha nem e konkrét példák, hanem elméletileg rögzíthető lehetőségek síkján haladunk előre a fokozatok skáláján, akkor a döntő útelágazásokat egyrészt ott találjuk, ahol a másik idegenségével kapcsolatos ellenérzés *közösségi*, majd *közéleti* keretbe helyeződik, majd pedig ott, ahol megjelenik a hivatalos eszközökkel terjesztett „hivatalos” (többségi, közösségi) vélemény, a *propaganda* is. Ennek célja egy célcsoport meggyőzése, bizonyos nézetek terjesztése, a befogadók véleményének befolyásolása az előítéletek vagy a gyűlölet által vezérelve a társadalom faji, etnikai, vallási vagy nemi csoportjaira vagy azok egyes tagjaira irányuló tartalommal, információterjesztési stratégiák felhasználásával. A propaganda célja sokszor csak az érzelmek felkorbácsolása. Végtere is az idegenellenesség érzése és az idegengyűlölet érzése közötti különbség részint érzelmi fokozat, részint a *cselekvéshez való viszony* kérdése.

19 Az előítélet társadalom-lélektani jelentőségéről klasszikus elemzéseként lásd ALLPORT 1977. Allport az előítéletet mindenekelőtt pszichológiai problémaként kezeli: „Az előítélet nem egyszerűen előzetes ítélet, nem pusztán hibás általánosítás, ismeretbeli tévedés, ami a tényekkel szembeesítve minden további nélkül korrigálható utólagos ítéletté alakítható, hanem olyan attitűd, amely meghatározott funkciót tölt be a személyiség érzelmi és motivációs háztartásában is.” Idézi: ERŐS 2005. Az előítélet társadalom-lélektani jelentőségéről klasszikus elemzéseként lásd még: ALLPORT 1977.

20 Az iménti hipotetikus esetről maradvány például egy felvidéki magyar iskolaudvaron 1910-ben, ahol a szlovák diákok nem beszélhetik meg tótul az azonosság és másság kérdéseit, mert rájuk szól a tanító, hogy „magyar iskolában magyarul beszélünk”. Vagy ugyanígy: száz évvel később ugyanott, ahol az orvosi rendelőben a magyar beteg nem beszélheti meg belfunkcióinak zavarait magyar nyelven a magyar asszisztenssel, mert a szlovák orvos haragosan néz rá, amivel azt sugallja, hogy egy „szlovák rendelőben szlovákul beszélünk”.

21 Az előítéletek szociológiai elemeket tartalmazó elemzése szempontjából érdekes és fontos adalék Henri TAJFEL: *Csoportközi viselkedés, társadalmi összehasonlítás és társadalmi változás* (CSEPELI 1980, 25–39.), valamint *Az előítélet gyökerei: néhány megismeréssel kapcsolatos tényező* (CSEPELI 1980, 40–69.) című írása.

Az előbbi akkor alakul át az utóbbivá, amikor az ellenségesség „feszíti az egyént” és „tettekben akar megnyilvánulni”.

A skála fokozatain az egyik döntő változás akkor történik, amikor a másikkal kapcsolatos idegenségérzés, illetőleg ellenérzés, esetleg gyűlölet a *magánszféra* tereiből *közösségi*, majd *közéleti* terekbe kerül, a másik pedig akkor, amikor kapcsolatba kerül az *irányított közvélekedéssel*, vagyis a propagandával. Ez utóbbi vonatkozásban a közösségivé lett érzés egyben *politikai* közegbe is kerül, s kötődni fog a közösség intézményeihez, végső soron az államhoz. Ha ez megtörténik, a különböző közösségeket is összefogó államnak – elvont filozófiai nyelven fogalmazva – „dolga lesz” a versengő, az egymást nem kedvelő, sőt egymással ellenségeskedő, esetleg egymást gyűlölő saját és idegen csoportok rendjének fenntartásával, megromlott rendjének helyreállításával és így tovább. Az állam azonban nem csak „összefogja” a különböző közösségeket, hanem – rendszerint – „valamelyiknek” a befolyása alatt áll.

Ez az a pont, ahol a csoportok között gyűlöletincidensre vagy gyűlölet-bűncselekményre kerülhet sor, s ahol a kommunikáció keretei között megjelenik a gyűlöletbeszéd. E három magatartás jelenti az itt csak vázlatosan kifejezhető xenofóbia-skála központi, s egyben „leglátványosabb” elemét.

Gyűlöletincidens, gyűlöletbeszéd, gyűlölet-bűncselekmény

*Gyűlöletincidens*nek tekinthetünk (részben a jogi és másfajta konfliktuskezeléssel kapcsolatos nemzetközi útmutatók alapján) minden ellenségeskedést kifejező cselekményt, amely egy állam hatályos jogszabályai szerint nem, vagy (például a nyomozási adatok alapján) nem bizonyíthatóan bűncselekmény.

Ez azt is jelenti, hogy vannak olyan cselekmények, amelyek magukon viselik az előítélet-vezérelt bűncselekmények ismertetőjegyeit, de egy-egy jellemzőjük megkülönbözteti azokat a gyűlölet-bűncselekménytől. Ha – hipotetikus példával élve – valaki nem hívja meg, sőt társaságban nem engedi be lakásába „a pókokat és a vizigótokat”, az a városban megtelepedett vizigótok szempontjából lehet diszkriminatív, s általános eszmények szempontjából kifogásolható, de jogilag nem üldözendő; szemben azzal – ugyancsak példával élve –, ha éttermének ajtajára azt írja ki, hogy „itt nem szolgálnak ki pókokat és vizigótokat”. Ám ha az illető egy klubot alapít, s annak szabályzatába belefoglalja, hogy „vizigótok a klubba nem léphetnek be”, az már kimerítheti az intézményesített diszkrimináció fogalmát.

A gyűlöletincidens legelemibb formájának az adott kontextusban azt nevezném, ha ezt a klubszabályt – miközben a városban azt beszélik, hogy a világ már régóta egy vizigót-összeesküvés áldozata – az alapító egy nagy táblán kitenné a vizigótnegyedben bérelt klubhelyiség bejáratára (az ilyen incidenseknek mindig van valamilyen provokatív eleme), a klub ajtónállója pedig a bejáratánál provokatív kérdésekkel zaklatná a járókelőket. A valószínű gyűlöletincidenseknél persze mindig többről van szó ennél, az ilyen eseményeknél emberek konfrontálódnak: „összeugranak”, összezsapnak, viszálykodnak, veszekednek, sőt alkalmasint verekednek is.

Vannak továbbá olyan cselekmények, amelyek esetén a jog a gyűlölet kifejeződését bünteti; ilyen például a *gyűlöletbeszéd*,²² az uszítás vagy az izgatás. Ezek olyan megnyilvánulások, amelyekkel valaki általában előítéllettől vagy gyűlölettől vezérelve a társadalom csoportjairól vagy azok egyes tagjairól (a csoporthoz tartozásukra tekintettel) szóban vagy írásban olyan állításokat közöl, amelyek uszító jellegűek és gyűlöletet kelthetnek a társadalomban a csoporttal szemben.²³ Ha így fogjuk fel, akkor – a fenti példánál maradva – „A vizigótok menjenek vissza Vizigótiába!” nem bűncselekmény, az „Irtsátok ki a vizigótokat!” közlés viszont igen.

A *gyűlölet-bűncselekményekkel* Magyarországon²⁴ önálló tényállás, a Btk. 216. §-ában szereplő *közösség tagja elleni erőszak* foglalkozik. Minősített körülményként az előítélet mint motiváció önmagában nem szerepel jogunkban, de vannak olyan bűncselekmények, amelyek *minősített* körülményként tartalmazzák az „aljas indokból” való elkövetést. Az *aljas indokból* való elkövetés ugyan magában foglalja az *előítélet*-motivációt, de nem tekinthető az előítélet-motivációval kapcsolatos kizárólagos minősítő körülménynek, mivel annak az előítélet-motiváció csupán egy eleme.²⁵

Diszkrimináció, apartheid és a másfajta „másik elpusztítása”

Fentebb utaltam rá, hogy a xenofóbia kifejeződik a jogegyenlőtlenség valamely formájában is, és lehet alapja emberek jogegyenlőtlenséggel, sőt jogfosztással együtt járó elkülönítésének (amelyet egyik történeti előfordulása alapján általános jelleggel nevezhetünk „apartheidnek” is). A csoport teljes vagy részleges elnyomására irányuló efféle magatartásokkal a jog annyiban még tud mit kezdeni, hogy legalább jogi fogalmakban meg tudja nevezni (pl. „jogegyenlőtlenség”, az „emberi méltóságtól való megfosztás” és így tovább), és egy általános jogi eszmény keretében tiltja, vagy legalábbis elítélhetővé teszi. A nemzetközi büntetőjogi szabályozásban az efféle tilalmak – szemben a gyűlölet-bűncselekményekkel – „az emberi(es)ség elleni bűncselekmények” között szerepelnek, mert tárgyukat az emberiség legalapvetőbb erkölcsi értékei, adott esetben az emberi lények erkölcsi értékének általános egyenlősége, vagy egyenesen az emberiség békéje és biztonsága jelentik. Ezért a belső jogokban is más jogalkotási és eljárási szempontok érvényesülnek ezekre a cselekményekre vonatkozóan, mint például a közösség tagja elleni erőszakra.²⁶

A „másfajta másikkal” szembeni „ellenséges ellenérvzés” legszélsőségesebb megnyilvánulási formái azok a magatartások, intézkedések és „rendszabályok”, amelyek annak csoportos elpusztítását célozzák. Történelmi mértékkel szemlélve ez csak ural-

22 A magyar Btk. ezt *közösség elleni uszításként* szabályozza (lásd Btk. 332. §).

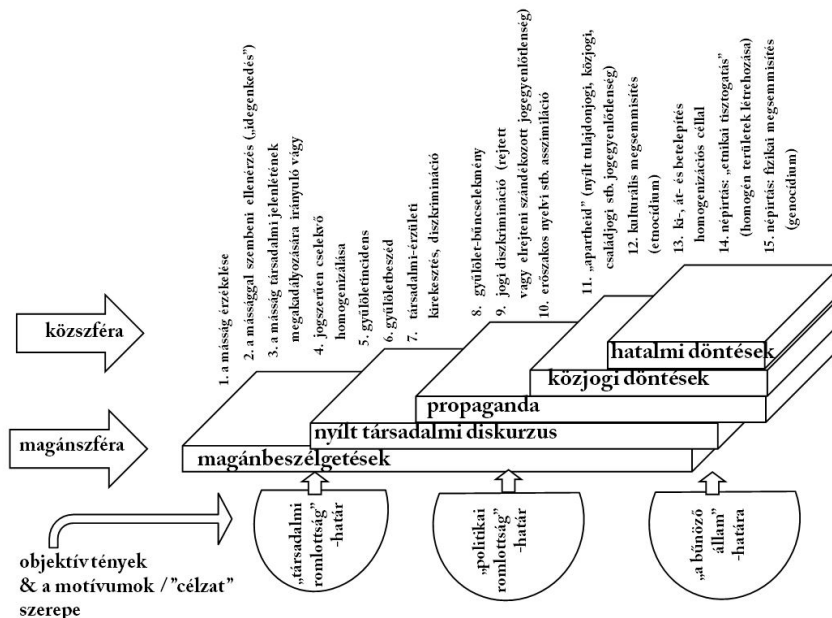
23 Lásd ezzel kapcsolatban HALMAI 2002 (különösen 246. skk.), valamint KOLTAY 2016, 345–411.

24 Lásd ezekről DINÓK 2015, 264. A „közösség tagja elleni erőszak” Btk-beli tényállását lásd: 2012. évi C. törvény a Büntető Törvénykönyvről, 216. § (1) – (4) bekezdés.

25 A „gyűlöletből elkövetett bűncselekmények” amerikai problémájának érzékeny áttekintését adja Paul Iganski: *Miképp árthat a gyűlölet?* című írása (CSEPELI-ÖRKÉNY 2002, 34–48).

26 Lásd erről és a hasonló kérdésekről például GÖRGÉNYI 2013, XIII. fejezet: *Az emberiség elleni bűncselekmények*.

mi eszközök és propaganda-hadjáratok, szuronyok és vasúti tehervagonok, vagy összefoglalóan: állami intézmények révén lehetséges, ezért az efféle dolgokat – *etnikai tisztogatás, etnocídium és genocídium* – csak államok követhetik el. Az államok mögött, alatt, felett, s általában bennük persze ott vannak a gyűlölködő emberek. Ezen a szinten az állami (belső) jog már „dadog”, vagyis nem tud semmit mondani – már amennyiben az ilyen intézkedések kivitelezésére irányuló technikai szabályokat nem tekintjük jognak. Az etnocídium (egy nép kulturális megsemmisítése) és a genocídium (egy nép fizikai megsemmisítése) az „intézkedő államok” gyűlölet által motivált xenofób cselekménye. Az „intézményeket” kialakító állammal szembeállítható „intézkedő államból”²⁷ persze sokféle van, de ha a népeket és nemzeteket az azokkal szembeni ellenséges érzület vagy gyűlölet alapján ki-, be- vagy áttelepít, „tisztogat” (nemzetileg és „népileg” homogenizál), vagy meg akar semmisíteni, akkor az ilyen állam – Hannah Arendt-i értelemben²⁸ – „bűnözők”. A fentiek egy összegző ábrán is megjeleníthetők.

3. ábra: A xenofób cselekmények fokozatai (xenofóbia-skála)

27 Az intézmények működtetésére és az intézkedések megtételére orientálódó állam szemléleti különbségeit lásd: TAKÁCS 2008, 345–349.

28 Lásd ARENDT 1992, 577–602. (A „bűnöző állam” itteni fogalma a „terrorista állam” arendti fogalmát követi.) A témához lásd még: BÍRÓ–KASZÁS 2005.

Az ábrák hátránya, hogy lehetetlenné teszik a gondolatok rugalmas megjelenítését; az itt verbálisan kifejtett és képileg is ábrázolt xenofóbia-skála előnye viszont, hogy plasztikusan kiemeli a kérdésben kialakítható fokozatokat. E skála egyes elemeinek pontos mibenléte vagy sorrendbeli helye természetesen vitatható, az azonban aligha tagadható, hogy a társadalmi akciók részét képező és jogilag is megítélhető formákat öltő nyílt idegenellenesség megnyilvánulásai azok fokozatai révén is megkülönböztethetők. Aki ezt nem tagadja, annak azt is el kell ismernie, hogy egy *xenofóbia-skála* kidolgozható.²⁹ A fentebbi elemzés egy ilyen törekvés kiindulópontja.

Felhasznált irodalom

- ALLPORT 1977 – Gordon W. ALLPORT: *Az előítélet*. Budapest, Gondolat, 1977.
- ARENDE 1992 – Hannah ARENDE: *A totalitarizmus gyökerei*. Európa, Budapest, 1992.
- BERGMANN 1997 – Werner BERGMANN: *Antisemitism and xenophobia in Germany since unification*. In: Hermann KURTHNER – Werner BERGMANN – Rainer ERB (eds.): *Antisemitism and xenophobia in Germany after unification*. NewYork – Oxford, Oxford University Press, 1997, 21–38.
- BICZÓ 2009 – BICZÓ Gábor: *Az idegen*. In: *Hasonló a hasonlónak...* Kalligram, Budapest–Pozsony, 2009, 110–121.
- BÍRÓ-KASZÁS 2005 – BÍRÓ-KASZÁS Éva: *Felelősség a világért. Hannah Arendt gondolkodói útja a totalitarizmus elméletének kidolgozásáig*. Vulgo, Debrecen, 2005.
- CSEPELI 1980 – CSEPELI György (szerk.): *Előítéletek és csoportközi viszonyok. Válogatott tanulmányok*. KJK, Budapest, 1980.
- CSEPELI 1988 – CSEPELI György: *Előítélet és antiszemimitizmus*. Jászóvegy, Budapest, 1988.
- CSEPELI-FÁBIÁN-SIK 1998 – CSEPELI György – FÁBIÁN Zoltán – SIK Endre: *Xenofóbia és a cigányságról alkotott vélemények*. In: KOLOSI Tamás – TÓTH István György (szerk.): *Társadalmi Riport 1998*. Budapest, TÁRKI, 1998, 458–489.
- CSEPELI 2015 – CSEPELI György: *Az idegen bennünk van*. *Credo*, XXI. évf. (2015) 4. sz. 12–22.
- CSEPELI-ÖRKÉNY 2002 – CSEPELI György – ÖRKÉNY Antal: *Gyűlölet és politika*. Minoritás Alapítvány Kisebbségkutató Intézete, Budapest, 2002.
- DINÓK 2015 – DINÓK Henriett Éva: *A gyűlölet-bűncselekményekkel szembeni fellépés jelentősége és lehetőségei. Nemzetközi és hazai jogalkotási, jogalkalmazási és adatgyűjtési kérdések*. PhD. értekezés. Budapest, gépirat, 2015.

29 Az ábra legvitathatóbb eleme az idegenellenes cselekedetek *motívumai* (pl. ellenézés, gyűlölet stb.), *célzata* (pl. valamely nép méltóságának semmibevétele, elpusztítása stb.) és objektív *tényei* (pl. a viccek poénjai, az elcsattanó pofonok, a kilótt géppisztolygolyók vagy a zárt helyiségbe dobott hidrogén-cianid-tabletták stb.) alapján a három „határpont” megjelölése. Az első és a második arra utal, hogy a másság társadalmi jelenlétére irányuló törekvésnek a magánjellegű kis közösségekben, illetőleg a homogenizáló politikának nagyobb csoportokban lehetnek erkölcsileg elfogadható formái is. Ez utóbbira példa lehet egy elnyomott nép jogi emancipációt követő asszimilációra ösztönzése vagy az amerikai „olvasztótégely doktrína” érvényesítése stb. A harmadik határpont funkciója annak jelzése, hogy elvileg nem kizárt, hogy az állam elveszítse államiságának az európai államfejlődésben természetesnek mondható feltételét és alapját: a (legalább minimális) jogszerűségét. E határpontok helye hozzátétveleges; pozíciójuk a különböző viták során egy képzeletbeli vízszintes skálán ide-oda mozog, de sokan egyetértenek abban, hogy ilyen határok nyilvánvalóan léteznek.

- ERŐS 2005 – ERŐS Ferenc: *Az előítélet-kutatás dilemmái*. In: NEMÉNYI Mária – SZALAI Júlia (szerk.): *Kisebbségek kisebbsége. A magyarországi cigányok emberi és politikai jogai*. Új Mandátum, Budapest, 2005, 353–375.
- FÁBIÁN–SIK 1996 – FÁBIÁN Zoltán – SIK Endre: *Előítéletesség és tekintélyelvűség*. In: ANDORKA Rudolf – KOLOSI Tamás – VUKOVICH György (szerk.): *Társadalmi Riport 1996*. Budapest, TÁRKI–Századvég, 1996, 381–413.
- FÁBIÁN 1998 – FÁBIÁN Zoltán: *Vélemények a cigányokról és az idegenellenesség Magyarországon*. In: SIK Endre – TÓTH Judit (szerk.): *Idegenek Magyarországon*. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 1998, 153–175.
- GÖRBE 2014 – GÖRBE ATTILÁNÉ ZÁN Krisztina: *Idegenellenesség-kutatás a büntetés-végrehajtási szervezet állományában*. *Börtönügyi Szemle* 2014/3, 12–14.
- GÖRGÉNYI 2013 – GÖRGÉNYI Ilona et al.: *Magyar büntetőjog. Különös rész*. Complex, Budapest, 2013.
- GYÁNI 2015 – GYÁNI Gábor: *Az idegen – a modernitás szimptomája*. *Korunk*, XXVI. 2015/9., 50–57.
- HALMAI 2002 – HALMAI Gábor: *Kommunikációs jogok*. Új Mandátum, Budapest, 2002.
- HELLER 1997 – HELLER Ágnes: *Az idegen*. Múlt és Jövő Lap- és Könyvkiadó, Budapest, 1997, 256.
- KOLTAY 2016 – KOLTAY András: *A vallások, az állam és a szólás szabadsága*. Századvég, Budapest, 2016.
- KOVÁCS 2002 – KOVÁCS András: *Idegengyűlölet és a nyugat-európai szélsőjobboldal*. In: CSEPELI György – ÖRKÉNY Antal (szerk.): *Gyűlölet és politika*. Budapest, Minoritás Alapítvány Kisebbségkutató Intézete, 2002, 83–91.
- KOVÁCS 2014 – KOVÁCS András: *Zsidóellenes előítéletesség és az antiszemitizmus dinamikája Magyarországon*. In: KOLOSI Tamás – TÓTH István György (szerk.): *Társadalmi Riport 2014*. Budapest, TÁRKI, 2014, 486–508.
- MAYADAS–LASAN 1984 – Nazneen S. MAYADAS – Delores B. LASAN: *Integrating refugees into alien cultures*. In: Charles GUZZETTA – Arthur J. KATZ – Richard A. ENGLISH (ed.): *Education for social work practice. Selected international models*. Council on Social Work Education for the International Association of Schools of Social Work, New York, 1984, 39–49.
- MAYADAS–ELLIOTT 1992 – Nazneen S. MAYADAS – Doreen ELLIOTT: *Integration and xenophobia. An inherent conflict in international migration*. *Journal of Multicultural Social Work*, 1992, 47–62.
- SIK–SZEITL 2015 – SIK Endre – SZEITL Blanka: *Az idegenellenesség alakulása Magyarországon*. *Credo*. XXI. évf., 2015, 53–63.
- SIK 2002 – SIK Endre: *Idegenellenesség Magyarországon 1998-ban*. In: GLATZ Ferenc (szerk.): *Magyarország és a magyar kisebbségek*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 2002, 163–171.
- SIMONOVICS–SZALAI 2013 – SIMONOVICS Bori – SZALAI Boglárka: *Idegenellenesség és diszkrimináció a mai Magyarországon*. *Magyar Tudomány*, 2013/3.
- SZABÓ 2003 – SZABÓ Márton: *Politikai idegen*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2003.
- TAKÁCS 2008 – TAKÁCS Péter (szerk.): *Államelmélet I*. Szent István Társulat, Budapest, 2008.

